

Universiteit Utrecht

Masteronderzoek

**Trends in de invloed van migratie op
internaliserend en externaliserend
probleemgedrag bij jongeren in Nederland**

Master Jeugdstudies

Esmaa Maakoul

3466639

Begeleidster Gonneke Stevens

Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding	4
Methode	9
Resultaten	12
Discussie	16
Bijlage	21

Samenvatting

In dit onderzoek wordt de impact van migratie op internaliserend en externaliserend probleemgedrag in de afgelopen 8 jaar bestudeerd, waarbij er bij de migrantengroepen onderscheid wordt gemaakt tussen Marokkaans-Nederlandse, Turks-Nederlandse, Surinaams-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse jongeren.

Methode: Er is gebruik gemaakt van drie waves van de HBSC- onderzoeken uit 2005, 2009 en 2013. De steekproefpopulatie bestond uit gemiddeld 5638 jongeren per meetmoment (11- 16). Aan de hand van lineaire regressies is er gekeken naar etnische verschillen en tijdsverschillen in internaliserend en externaliserend probleemgedrag.

Resultaten: Het hebben van een migratie- achtergrond lijkt vooral een effect te hebben op externaliserend probleemgedrag. Er zijn verder geen etnische verschillen in internaliserend probleemgedrag, met uitzondering van de Marokkaans-Nederlandse jongeren die minder internaliserend probleemgedrag vertonen. Migrantjongeren vertonen daarnaast een verhoogde mate van externaliserend probleemgedrag. Daarnaast blijkt het patroon in internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantjongeren is in de afgelopen acht jaar stabiel te zijn gebleven.

Trefwoorden: internaliserend probleemgedrag, externaliserend probleemgedrag, migrantjongeren, trends emotionele problemen, trends gedragsproblemen, probleemgedrag Nederlandse jongeren.

Inleiding

Tijdens de adolescentie ontwikkelen jongeren hun eigen identiteit. Doorgaans kenmerkt de adolescentie zich dan ook door het in twijfel trekken of overtreden van de regels. Ruim 13 procent van de jongeren van 11 tot 17 jaar geeft aan gedragsproblemen te hebben (Looze e.a. 2014). Er is sprake van externaliserend probleemgedrag wanneer een kind regelmatig ongewenst gedrag vertoont dat voor anderen storend is. Een tweede vorm van probleemgedrag is internaliserend probleemgedrag. Onder deze noemer vallen diverse emotionele problemen, zoals angst, teruggetrokken gedrag, depressie en psychosomatische klachten. Het bestuderen van internaliserende en externaliserende problemen is belangrijk omdat jongeren meer last kunnen ondervinden van deze problemen (Verhulp e.a. 2013). Daarnaast zijn deze problemen vaak langdurig van aard en kunnen ze leiden tot andere problemen zoals sociale- en schoolproblemen (Verhulp e.a. 2013). De aanwezigheid van internaliserend en externaliserend probleemgedrag kan de toekomst van jongeren dus sterk negatief beïnvloeden.

Diverse grootschalige onderzoeken uit de afgelopen jaren laten zien dat jongeren uit niet-westerse migrantengroepen in Nederland een verhoogd risico hebben op internaliserende en externaliserende problemen (Stevens e.a, 2005a, 2005b; Rapport Gezondheidsraad, 2012; Dorsselaer e.a 2009; Vollebergh, 2003). Er is echter weinig bekend over de veranderingen in internaliserend en externaliserend probleemgedrag over de jaren heen. Zo weten we niet of internaliserend en externaliserend probleemgedrag onder migrantenjongeren is toe- of afgenomen, of dat deze redelijk stabiel is gebleven, en of eventuele veranderingen vergelijkbaar zijn voor bijvoorbeeld jongeren met een Marokkaanse, Turkse of Surinaamse achtergrond. De situatie van inwoners met een migratieverleden lijkt, in de afgelopen jaren, aanzienlijk te zijn veranderd. In de afgelopen jaren heeft zich onder migrantengroepen een aantal maatschappelijke veranderingen voorgedaan, dat wellicht een impact gehad zou kunnen hebben op het patroon in internaliserend en externaliserend probleemgedrag.

De impact van migratie op internaliserend probleemgedrag is sterker geworden: negatievere maatschappelijke attitudes ten aanzien van migranten.

De Nederlandse maatschappij lijkt een stuk negatiever te zijn geworden ten aanzien van migranten in de afgelopen acht jaar. In 2009 was er sprake van een forse stijging in discriminatiemeldingen ten opzichte van de voorgaande jaren: er werden 5066 klachten geteld

---

tegen een gemiddelde van 3575 per jaar in de periode 2006-2008. Dat is een stijging van 42%. Ten opzichte van 2008 was in 2009 de stijging 24%. In 2010 nam het aantal klachten opnieuw toe, maar was de stijging beperkter (5% ten opzichte van 2009) (Rapport Kerncijfers LBA, 2011). Ook het aantal discriminatiemeldingen bij de politie is in de laatste jaren toegenomen (SCP, 2012). In de periode van 2008-2011 hadden de meeste klachten betrekking op discriminatie op grond van ras. Ook als het gaat om levensovertuiging is er een toename in de mate van ervaren discriminatie over de laatste jaren zichtbaar (SCP, 2012).

Afgaande op bovenstaande rapportages lijkt er dus bij etnische minderheden sprake te zijn van een toename in het ervaren van discriminatie. Deze maatschappelijke verandering zou wel eens consequenties kunnen hebben op internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren. Er zijn verschillende theoretische ideeën die deze relatie verklaren. De sociale identiteitstheorie stelt dat het zelfbeeld van individuen beschadigd kan worden, wanneer zij zichzelf als slachtoffer zien van discriminatie (Simons, 2002). Deze slachtofferrol vergt namelijk erkenning van het feit dat een belangrijk deel van het zelf als minderwaardig wordt gezien door anderen in de samenleving. Aangezien de sociale identiteit een centraal onderdeel is van het zelf, kan het ervaren van discriminatie het zelfbeeld negatief beïnvloeden, hetgeen vervolgens een negatieve impact kan hebben op emotionele en gedragsproblemen (Simons, 2002). De sociale stresshypothese stelt daarnaast dat het ervaren van vooroordelen of discriminatie een psychosociale stressor is, aangezien dit leidt tot een gevoel het doelwit te zijn van oneerlijk gedrag (Dion, 2002). Tot slot kan discriminatie als vernederend ervaren worden met als gevolg frustratie, stress, woede, verdriet en angst die zich vervolgens uiten in gedragsproblematiek (Simons e.a. 2006; Williams, 1997). In overeenstemming met het voorafgaande wijzen verschillende empirische onderzoeken uit dat hoge niveaus van ervaren discriminatie gepaard gaan met hoge niveaus van internaliserend probleemgedrag (Gibbons e.a. 2004; Szalacha e.a., 2003; Wong e.a. 2003, Brody e.a 2006, Pascoe & Richman, 2009) en hoge niveaus van externaliserend probleemgedrag (van Dijk e.a. 2010).

Kortom, er zijn aanwijzingen dat etnische minderheden in de afgelopen jaren meer discriminatie zijn gaan ervaren hetgeen internaliserend en externaliserend probleemgedrag tot gevolg zou kunnen hebben. Op basis van het voorafgaande wordt verwacht dat de mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren is toegenomen in de afgelopen acht jaar.

De impact van migratie op internaliserend en externaliserend probleemgedrag is minder sterk geworden: betere schoolprestaties.

In tegenstelling tot de eerder uitgewerkte argumentatie is het eveneens mogelijk dat de gemiddelde niveaus van internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren in de afgelopen acht jaar zijn afgenomen, vanwege toegenomen schoolsucces onder deze groep jongeren. Zo laten cijfers van het CBS zien dat het aantal allochtone studenten in het hoger onderwijs in twaalf jaar is verdubbeld, waarmee de achterstand van niet-westerse migrantenjongeren op niet migrantenjongeren in het onderwijs steeds kleiner is geworden (CBS, 2006; 2010).

Educatie kan op verschillende wijzen positief bijdragen aan de vermindering van internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Allereerst is opleidingsniveau een cruciale determinant voor de positie van jongeren in de latere levensloop (Marmot, 2003). Educatie biedt hoger opgeleiden namelijk betere levenskansen, vermindert sociale achterstelling en gaat doorgaans gepaard met een hoger inkomen (Marmot, 2002;2003). In het geval van migrantenjongeren kan hoger onderwijsniveau het gevoel van een achtergestelde positie doen verminderen of wegnemen. Daarnaast hebben hoger opgeleiden vaak een groter sociaal netwerk dat meer sociale steun biedt dan lager opgeleiden (Berkman, 1995). Zowel informele netwerken, bestaande uit familie en vrienden, alsook formele netwerken zoals werk en (studie)verenigingen, kunnen beschermen tegen internaliserend en externaliserend probleemgedrag (Michael e.a. 2001).

In overeenstemming hiermee hebben verschillende studies aangetoond dat internaliserende en externaliserende problematiek aanzienlijk vaker voorkomt onder lager opgeleiden dan hoger opgeleiden (Alegria e.a. 2000; Wang 2000; van der Valk e.a; 2004). Op basis van het voorafgaande is de verwachting dat internaliserend en externaliserend probleemgedrag onder migrantenjongeren in de afgelopen acht jaar is afgenomen.

De impact van migratie op internaliserend probleemgedrag is minder sterk geworden: betere SES ouders.

Een vermindering in internaliserend en externaliserend probleemgedrag zou ook het gevolg kunnen zijn vanwege een betere sociaaleconomische positie van migrantenouders. Hoewel cijfers afkomstig van het CBS laten zien dat het gemiddelde inkomen van niet-westerse allochtonen

---

aanzienlijk lager is dan die van de autochtone bevolking (CBS, 2012), is in vergelijking met het begin van deze eeuw het gemiddelde inkomen van niet-westerse migranten toegenomen (Jaarrapport Integratie CBS, 2012). Ook het aandeel Turken en Marokkanen met een werkloosheidsuitkering is gedaald in de afgelopen twee jaren (Jaarrapport Integratie CBS, 2012). Jongeren uit lage SES gezinnen lijken meer risico te lopen op het ontwikkelen van internaliserend en externaliserend probleemgedrag dan jongeren uit welvarende gezinnen. Ten eerste kunnen ouders met een lage SES vanwege geldproblemen relatief veel stress ervaren, wat een negatief impact kan hebben op de opvoedingsstijl. Zo krijgen kinderen uit lage SES gezinnen meer straf en is er sprake van minder toezicht, warmte, responsiviteit en betrokkenheid bij de opvoeding van het kind (McLoyd, 1990; Shonkoff & Phillips, 2000). Deze opvoedingsstijl zorgt ervoor dat kinderen een groter risico lopen op het ontwikkelen van probleemgedrag (Bradley & Corwyn, 2002; McLoyd, 1990). Daarnaast kan de stress die gepaard gaat met economische moeilijkheden en het hebben van minder materiële bezittingen leiden tot minder zelfwaarde, frustratie, depressie en het gevoel geen controle te hebben over je leven (Bradley & Corwyn, 2002; Goodman e.a. 2003). Zo is bekend dat lage SES-gezinnen minder aanspraak kunnen maken op materiële bezittingen, minder activiteiten kunnen ondernemen, zoals het bezoeken van culturele of leerzame evenementen (Bradley & Corwyn, 2002; McLoyd, 1990). Als gevolg hiervan hebben adolescenten in lage SES gezinnen meer kans op een problematisch schooltraject, teruggetrokken gedrag en gedragsproblemen (Battin-Pearson e.a. 2000). Uit diverse studies blijkt dan ook dat jongeren uit gezinnen met een laag inkomen en/of financiële tegenspoed, in vergelijking met adolescenten uit welvarende gezinnen, een verhoogde kans op emotionele problemen en gedragsproblemen hebben (van Oort, 2011; Reiss, 2013; Newacheck e.a. 2003; Bradley & Corwyn, 2002).

Kortom gezien de vooruitgangen van migrantgezinnen op sociaaleconomisch gebied is ook hier de verwachting dat internaliserend en externaliserend probleemgedrag in de afgelopen acht jaar is afgenomen.

Samenvattend kan er geconcludeerd worden dat etnische minderheden het beter doen op het gebied van werk en onderwijs dan in de voorgaande jaren (Jaarrapport Integratie, 2014). Zij volgen bijvoorbeeld vaker een opleiding in het hoger onderwijs en bereiken een hoger opleidingsniveau. Ook beheersen zij het Nederlands aanzienlijk beter dan de eerste generatie (Jaarrapport Integratie, 2014). Werkenden uit de tweede generatie zijn daarnaast veel minder aan

---

de onderkant van de beroepenstructuur te vinden in vergelijking met werkenden uit de eerste generatie (Jaarrapport Integratie, 2014). Uit onderzoeken van het CBS en het SCP komen echter ook negatieve ontwikkelingen naar voren die in de afgelopen jaren hebben plaatsgevonden. Zo is het aantal meldingen bij antidiscriminatiebureaus en politiebureaus in deze periode sterk gestegen (Kerncijferrapportage 2010 Landelijke Brancheorganisatie van Antidiscriminatiebureaus).

De verschillende maatschappelijke ontwikkelingen kunnen een effect hebben gehad op de mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij jongeren met een migratieverleden.

Om die reden wordt de impact van migratie op internaliserend en externaliserend probleemgedrag in de afgelopen acht jaar bestudeerd waarbij er bij de migrantengroeperingen een onderscheid wordt gemaakt tussen Marokkaans-Nederlandse, Turks-Nederlandse, Surinaams-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse jongeren.

Eenzijds is de verwachting dat de mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren is afgenomen, gezien de vooruitgangen op het gebied van schoolniveau en inkomen. Anderzijds is de verwachting dat internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren is toegenomen wegens de toenemende mate van de ervaren discriminatie onder migrantengroepen.

Methode

Onderzoeksgroep

In dit onderzoek werd gebruikgemaakt van data uit het Health Behavior in School-aged Children- [HBSC] onderzoek: een landelijk representatief onderzoek naar de gezondheid en welzijn van scholieren tussen de 11 en 16 jaar. Om trends in internaliserend en externaliserend probleemgedrag te kunnen onderzoeken is er gebruik gemaakt van drie waves van de HBSC-onderzoeken uit 2005, 2009 en 2013. Door middel van random sampling is een representatieve steekproef samengesteld van jongeren in de laatste klas van het basisonderwijs en de eerste vier klassen van het voortgezet onderwijs. De jongeren van het basisonderwijs zijn voor doeleinden van dit onderzoek weggelaten. In de periode tussen 2005-2013 hebben er jaarlijks ongeveer 5638 leerlingen van het voortgezet onderwijs aan het onderzoek deelgenomen. De gemiddelde leeftijd van deze jongeren is 13,8 jaar en is voor beide steekproeven ongeveer gelijk verdeeld in het aantal jongens en meisjes.

Er is verder onderscheid gemaakt tussen jongeren uit de vier grootste niet-westerse groepen in Nederland: Nederlands, Surinaams-, Antilliaans-, Marokkaans- en Turks- Nederlands (conform het CBS). Jaarlijks bestond de steekproef uit ongeveer 75 % autochtonen en 25 % allochtone jongeren. De etnische afkomst is bepaald op basis van het geboorteland van de leerling en diens ouders. Hierbij is de methodiek gevolgd van het CBS: een leerling wordt tot een andere etnische groep dan de Nederlandse gerekend wanneer ten minste één van beide ouders niet in Nederland geboren is (ongeacht het eigen geboorteland). Wanneer de leerling in Nederland geboren is en beide ouders in het buitenland, is het geboorteland van de moeder bepalend. Voor een uitgebreid overzicht van de demografische kenmerken van de steekproefpopulatie zie tabel 1.

Tabel 1: Demografische kenmerken steekproefpopulatie per meetronde.

	2005	2009	2013
Sekse	N	N	N
Jongen	2771	2827	2818
Meisje	2743	2892	2864
Etniciteit			
Autochtoon	4199	4653	4463
Surinaams	172	134	143
Antilliaans	56	49	74
Marokkaans	287	201	158
Turks	218	162	159
Opleidingsniveau			
Vmbo-p/t	1445	1039	1400
Vmbo-t/Havo	1730	2054	1541
Havo/VWO	1340	1318	1531
VWO	974	1308	1228

Instrumenten

Internaliserend en externaliserend probleemgedrag. De mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag werd bepaald aan de hand van de Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) (Goodman e.a. 1998). De SDQ is geschikt voor het meten van psychische problemen op basis van zelfrapportage. In dit onderzoek werd er gekeken naar internaliserend en externaliserend probleemgedrag, derhalve is er gebruik gemaakt van twee subschalen van de SDQ, namelijk emotionele problemen en gedragsproblemen. Voor elk type probleem kregen jongeren vijf uitspraken (items) voorgelegd, waarbij zij konden aangeven of deze wat betreft hun gedrag en gevoelens van de afgelopen zes maanden ‘niet waar’, ‘een beetje waar’ of ‘zeker waar’ waren. Een voorbeeld item van de schaal ‘emotionele problemen’: ‘Ik ben vaak ongelukkig, in de put of in tranen’. Een voorbeeld item van de schaal ‘gedragsproblemen’: ‘Ik word erg boos en ben vaak driftig’.

Data-analyse

In dit onderzoek zijn de analyses met behulp van het programma SPSS (versie 20.0) uitgevoerd. Allereerst zijn de datasets uit 2005, 2009 en 2013 samengevoegd tot een data-bestand. Er zijn dummy-variabelen aangemaakt per etnische groep, met de autochtone jongeren als referentiegroep. Daarnaast zijn er dummy-variabelen aangemaakt voor de tijdstippen met het jaar 2005 als referentiecategorie. Ook zijn er interactie-variabelen aangemaakt door het product te nemen van de dummy variabelen van etnische groep en tijd.

Aan de hand van one-way anova's is er gekeken naar de gemiddelde scores in internaliserend en externaliserend probleemgedrag en is er tevens getoetst voor etnische verschillen per tijdstip. Daarnaast zijn er twee lineaire regressies uitgevoerd. Met behulp van de lineaire regressies is gekeken naar de etnische verschillen en tijdsverschillen in internaliserend en externaliserend probleemgedrag. De eerste lineaire regressie bevatte internaliserend probleemgedrag als afhankelijke variabele. In blok 1 werden de hoofdeffecten ingevoerd, namelijk de dummy variabelen van etnische groep en de tijd. In blok 2, werden de acht interactie-variabelen van etnische groep en tijd opgenomen. Voor de tweede regressie-analyse was externaliserend probleemgedrag de uitkomstvariabele. Wederom zijn in blok 1 de hoofdeffecten van etnische groep en tijd ingevoerd met in blok 2 de acht interactie-variabelen van etnische groep en tijd.

Resultaten

Beschrijvende analyses

Een one-way anova is uitgevoerd om de gemiddelde scores op internaliserend probleemgedrag en externaliserend probleemgedrag van Surinaams-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse, Marokkaans-Nederlandse, Turks-Nederlandse en autochtone jongeren met elkaar te kunnen vergelijken (tabel 2).

Internaliserend probleemgedrag bij jongeren in 2005, 2009 en 2013.

Voor emotionele problemen zijn er etnische groepsverschillen in 2005 en 2013 (respectievelijk $F(6, 6835)=3.8, p=.001$ / $F(7,7318)= 5.7, p=.000$). In 2005 en 2013 scoorden Marokkaans-Nederlandse jongeren lager op internaliserend probleemgedrag dan alle andere groepen, terwijl er in 2005 en 2013 geen verschillen gevonden zijn in internaliserend probleemgedrag tussen Surinaams-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse, Turks-Nederlandse en autochtone jongeren ($p>.05$). In 2009 werden er geen verschillen gevonden in internaliserend probleemgedrag tussen de etnische groepen.

Tabel 2: Gemiddelde scores op internaliserend en externaliserend probleemgedrag van Nederlandse, Surinaams-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse, Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jongeren (11-16).

	Autochtoon	Surinaams	Antilliaans	Marokkaans	Turks	Toets
	M	M	M	M	M	
<i>Internaliserend probleemgedrag</i>						
2005	2.4 ^a	2.2 ^a	2.6 ^a	1.7 ^b	2.1 ^a	F=3.8 p=.001
2009	2.2	2.2	2.5	1.9	2.0	F=2.5 p=.015
2013	2.6 ^a	2.3 ^a	2.8 ^a	1.6 ^b	2.3 ^a	F=5.7 p=.000
<i>Externaliserend probleemgedrag</i>						
2005	1.8 ^a	2.2 ^b	2.2 ^b	2.2 ^b	2.2 ^b	F=10.9 p=.000
2009	1.8 ^a	2.2 ^b	2.4 ^b	2.2 ^b	2.1 ^b	F= 8.1 p=.000
2013	1.8 ^a	2.0 ^b	2.1 ^c	2.1 ^c	2.2 ^d	F= 6.0 p=.000

^{abcde}= verschillende letters wijzen op verschillen tussen groepen.

Externaliserend probleemgedrag bij jongeren in 2005, 2009 en 2013.

Ook voor externaliserend probleemgedrag werden groepsverschillen gevonden in 2005, 2009 en 2013 (respectievelijk $F(6,6831)=10.9$, $p=.000$; $F(7,7377)=8.1$ $p=.000$; $F(7,7138)=6.0$, $p=.000$).

Op alle drie de tijdstippen is te zien dat Surinaams-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse, Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jongeren meer externaliserend probleemgedrag vertoonden dan Nederlandse jongeren. In 2005 en 2009 werden er geen verschillen gevonden in externaliserend probleemgedrag tussen Surinaams-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse, Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse jongeren. In 2013 rapporteerden Turks-Nederlandse meer gedragsproblemen dan Marokkaans-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse en Surinaams-Nederlandse jongeren, terwijl Antilliaans-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jongeren meer problemen rapporteerden dan Surinaams-Nederlandse jongeren.

Etnische verschillen en tijdsverschillen in internaliserend en externaliserend probleemgedrag.

Om verder inzicht te verkrijgen in de mate van etnische verschillen in probleemgedrag in de afgelopen acht jaar zijn er lineaire regressies uitgevoerd [tabel 3]. Aan de hand van de eerste regressie-analyse is er gekeken naar etnische verschillen en tijdsverschillen in internaliserend probleemgedrag. Hieruit bleek dat Marokkaans-Nederlandse jongeren minder internaliserend probleemgedrag rapporteerden dan Nederlandse jongeren en dat jongeren in 2013 meer emotionele problemen rapporteerden dan in 2005. Om te toetsen of de etnische verschillen vergelijkbaar zijn voor de verschillende tijdstippen is er gekeken naar de interacties tussen etnische groep en tijd. Er waren geen interacties tussen etnische groep en tijd op internaliserend probleemgedrag, hetgeen erop wijst dat de etnische verschillen in internaliserend probleemgedrag niet varieerden over de tijd.

Tabel 3: Lineaire regressies voor de relatie tussen etniciteit en tijd op internaliserend probleemgedrag van migrantenjongeren.

	Internaliserend Probleemgedrag
	Beta
Stap 1	
Etniciteit¹	
Surinaams-Nls	-.11
Antilliaans-Nls	.24
Marokkaans-Nls	-.60***
Turks-Nls	-.21
Tijd²	
2009	-.04
2013	.38***
Stap 2	
2009 x Surinaams-Nls	-.08
2009 x Antilliaans-Nls	-.01
2009 x Marokkaans-Nls	.23
2009 x Turks-Nls	-.10
2013 x Surinaams-Nls	-.41
2013 x Antilliaans-Nls	-.17
2013 x Marokkaans-Nls	-.44
2013 x Turks-Nls	-.22

*p < .05. **p < .01. ***p < .001.

¹ De autochtone jongeren zijn hier referentiegroep. ²Het jaar 2005 is hier referentiegroep.

Aan de hand van een tweede regressie-analyse is bestudeerd in hoeverre etnische verschillen in externaliserend probleemgedrag varieerden over de tijd [tabel 4]. Surinaams-Nederlandse, Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse jongeren vertoonden meer externaliserend probleemgedrag dan jongeren met een Nederlandse achtergrond. Daarnaast is te zien dat jongeren in 2009 en 2013 minder externaliserend probleemgedrag hadden dan in 2005. Er waren geen interacties tussen etnische groep en tijd op externaliserend probleemgedrag, hetgeen erop wijst dat de etnische verschillen in internaliserend probleemgedrag niet varieerden over de tijd.

Tabel 4: Lineaire regressies voor de relatie tussen etniciteit en tijd op externaliserend probleemgedrag van migrantenjongeren.

	Externaliserend Probleemgedrag
	Beta
Stap 1	
Etniciteit¹	
Surinaams-Nls	.35***
Antilliaans-Nls	.32
Marokkaans-Nls	.33***
Turks-Nls	.39***
Tijd²	
2009	-.17***
2013	-.15***
Stap 2	
2009 x Surinaams-Nls	.01
2009 x Antilliaans-Nls	.24
2009 x Marokkaans-Nls	.08
2009 x Turks-Nls	-.10
2013 x Surinaams-Nls	-.23
2013 x Antilliaans-Nls	-.27
2013 x Marokkaans-Nls	.05
2013 x Turks-Nls	-.08

*p < .05. **p < .01. ***p < .001.

¹ De autochtone jongeren zijn hier referentiegroep. ²Het jaar 2005 is hier referentiegroep.

Discussie

In deze studie is gekeken naar de impact van migratie op internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren in de afgelopen acht jaar. Op basis van rapportages van het CBS is bekend dat migrantenjongeren het, in de afgelopen acht jaar, beter zijn gaan doen op het gebied van opleidingsniveau en gezinswelvaart. Tegelijkertijd geven migrantengroepen aan meer last te ervaren van discriminatie en zijn discriminatiemeldingen in dezelfde periode flink gestegen. Op basis hiervan zijn twee hypothesen opgesteld. Allereerst werd verwacht dat, gezien de toenemende mate van ervaren discriminatie onder migrantengroepen in Nederland, internaliserend en externaliserend probleemgedrag is toegenomen onder migrantenjongeren. Anderzijds werd een afname in internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren verwacht, aangezien zij vaker op het havo en vwo zitten en vaker uit welvarende gezinnen komen.

De resultaten toonden aan dat Surinaams-Nederlandse, Antilliaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse jongeren in internaliserend probleemgedrag niet verschillen ten opzichte van autochtone jongeren. Marokkaans-Nederlandse jongeren vormen de uitzondering en vertonen minder internaliserend probleemgedrag dan autochtone jongeren. In voorgaand onderzoek is vaker gebleken dat Marokkaans-Nederlandse jongeren minder internaliserend problematiek rapporteren (Stevens, 2003; Bevaart e.a. 2012; Veen e.a. 2010). Migrantenjongeren rapporteerden daarnaast meer externaliserend probleemgedrag dan autochtone jongeren, met uitzondering van de Antilliaans-Nederlandse jongeren. Dit zou te maken kunnen hebben met het geringe aantal Antilliaans-Nederlandse jongeren in de steekproef welke niet representatief is voor het aantal Antilliaans-Nederlandse jongeren in Nederland.

In tegenstelling tot de verwachting bleken de etnische verschillen in internaliserend en externaliserend probleemgedrag niet te zijn veranderd in de afgelopen acht jaar en is dus het patroon in internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren stabiel gebleven over de tijd.

Allereerst lijkt migratie, in de Nederlandse context, vooral een effect te hebben op externaliserend probleemgedrag en niet op internaliserend probleemgedrag. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat migrantstatus, als enige voorspeller, niet suffiënt is voor het vaststellen van internaliserende problemen bij migrantenjongeren. Uit een reviewstudie van Kouider en collega's (2014) blijkt migratie, over het algemeen, geen voorspeller te zijn van meer internaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren. De onderzoekers tonen met behulp van de literatuurstudie aan dat andere factoren van invloed kunnen zijn op de mentale gezondheid van migrantenjongeren in Europa. Net zoals bij autochtone adolescenten, blijken omgevingsfactoren zoals leefsituatie, familiesituatie, familie functioneren, sociaaleconomische status en onderwijsniveau van ouders internaliserend probleemgedrag te verklaren (Kouider e.a. 2014).

Ten tweede is gebleken dat het patroon in internaliserend en externaliserend stabiel is gebleven in de afgelopen acht jaar. Een eerste verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de positieve ontwikkelingen op het gebied van onderwijs en gezinswelvaart en de negatieve ontwikkelingen op het gebied van ervaren discriminatie, elkaar opheffen en het patroon in probleemgedrag daardoor stabiel is gebleven over de tijd. In het onderzoek van Brody en collega's (2006) wordt dan ook een positief verband gevonden tussen SES en ervaren discriminatie. Migrantjongeren uit welvarende gezinnen en op hogere opleidingsniveaus wonen in meer geïntegreerde buurten en zitten op meer geïntegreerde scholen en klassen, waardoor ze vaker in contact komen met autochtonen, waardoor de kans op het ervaren van discriminatie toeneemt (Brody e.a. 2006; Hamm e.a. 2005; Szalacha e.a. 2003). De bevindingen laten hiermee zien dat jongeren uit hogere SES gezinnen kwetsbaarder kunnen zijn voor de negatieve effecten van discriminatie, doordat blootstelling aan dergelijke situaties groter is. Kortom, juist migrantjongeren op hogere onderwijsniveaus en/of uit welvarende gezinnen lopen wellicht meer kans op het ervaren van discriminatie, wat verklarend kan zijn voor de stabiliteit in het patroon van internaliserend en externaliserend probleemgedrag in de afgelopen acht jaar.

De stabiliteit in internaliserend en externaliserend probleemgedrag in de afgelopen acht jaar zou ook verklaard kunnen worden doordat de maatschappelijke veranderingen geen effect hebben op het probleemgedrag van migrantjongeren. Allereerst, en hoewel de Nederlandse context negatiever lijkt te zijn geworden tegenover migranten, is het echter de vraag in hoeverre migrantjongeren hier bewust van zijn en dit een impact heeft op het leven van deze jongeren.

Bovendien hoeft het ervaren van discriminatie niet altijd te resulteren in internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Jongeren die bijvoorbeeld een sterke band hebben met ouders en vrienden richten zich op positieve bezigheden en hadden betere schoolervaringen en liepen daardoor minder kans op het ontwikkelen van probleemgedrag naar aanleiding van ervaren discriminatie (Brody e.a. 2006).

Er is mogelijk ook geen effect van opleidingsniveau en gezinswelvaart op het probleemgedrag, omdat het slechts om een kleine groep migrantenjongeren gaat die het goed doen op het gebied van schoolniveau en gezinswelvaart. Bijna de helft van de autochtone leerlingen zit op de havo of het vwo, maar dat aandeel ligt dramatisch lager onder niet-westerse allochtone leerlingen. Bij Surinaamse-Nederlanders staat het op ongeveer een derde, bij Marokkaanse-Nederlanders op een kwart en bij jongeren van Turks-Nederlandse komaf net boven een vijfde (Jaarrapport Integratie 2014 CBS). De meerderheid van de migrantenjongeren bevindt zich dus nog steeds in een achterstandspositie als het gaat om onderwijs, met name jongeren uit de Turkse en Marokkaanse herkomstgroep (Jaarrapport Integratie 2014 CBS). Ook op sociaaleconomisch gebied liggen migrantengezinnen aanzienlijk achter op de autochtone bevolking. Zo ligt het inkomen van niet-westerse migranten bijna een derde lager dan dat van autochtone Nederlanders (Jaarrapport Integratie 2012, CBS).

Kortom, het effect van ervaren discriminatie op het leven van migrantenjongeren hoeft er niet te zijn en indien migrantenjongeren deze wel ervaren hoeft dit niet altijd te resulteren in internaliserend of externaliserend probleemgedrag. Daarnaast hebben positieve ontwikkelingen op het gebied van opleidingsniveau en gezinswelvaart mogelijk ook geen effect op het patroon in probleemgedrag van migrantenjongeren, omdat de meerderheid van de allochtonen zich, op het gebied van schoolniveau en gezinswelvaart, nog steeds in een achtergestelde positie bevindt.

Strengths en beperkingen

Voor zover bekend, zijn er nauwelijks studies die trendonderzoek hebben gedaan naar zowel internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij migrantenjongeren in Nederland. Dit is een van de eerste onderzoeken die trends heeft onderzocht in internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij verschillende groepen migrantenjongeren.

Deze studie kent een aantal beperkingen. Allereerst is er in deze studie gebruik gemaakt van zelfrapportage op de gebruikte vragenlijsten wat sociaal wenselijkheid kan oproepen tijdens het beantwoorden van de vragen. In eerdere onderzoeken zijn er aanzienlijke verschillen gevonden

---

tussen uiteenlopende rapporteurs (ouders, jongeren en leerkrachten) in het rapporteren van internaliserend en externaliserend probleemgedrag (Gezondheidsraad, 2012; Stevens e.a., 2003; Vollebergh e.a., 2005). Een aanbeveling voor vervolgonderzoek is om gebruik te maken van meerdere informanten voor het vaststellen van (met name internaliserend) probleemgedrag bij jongeren. Dit om een accuraat beeld te krijgen van de mate van internaliserend en/of externaliserend probleemgedrag bij de jongere.

Hoewel er in deze studie uitspraken werden gedaan over Nederlandse jongeren, is er gebruik gemaakt van een steekproefpopulatie van jongeren uit de eerste, tweede en derde klas van het voortgezet onderwijs. Het kan zijn dat de verschillen tussen autochtone jongeren en migrantenjongeren, in probleemgedrag toenemen in de loop van de jaren die erna volgen. Om een algemener beeld te krijgen van de prevalentie van internaliserend en externaliserend probleemgedrag en de bevindingen uit dit onderzoek te kunnen generaliseren is het van belang om ook jongeren uit de hogere klassen van het voortgezet onderwijs te betrekken in onderzoek. Tot slot is niet onderzocht of dat de maatschappelijke veranderingen ook een impact hebben gehad op internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Hierdoor was het niet mogelijk om de mogelijke effecten van de maatschappelijke veranderingen in kaart te brengen voor jongeren uit de vier grootste migrantengroepen in Nederland. Om inzicht te verkrijgen in de effecten van deze maatschappelijke veranderingen op het probleemgedrag van Nederlandse jongeren is het belangrijk om ook naar trends te kijken van deze maatschappelijke factoren en te toetsen voor de mogelijke effecten van deze maatschappelijke veranderingen op het probleemgedrag van Nederlandse jongeren.

Slotconclusie en aanbevelingen

Uit dit onderzoek is gebleken dat migratie vooral een effect lijkt te hebben op externaliserend probleemgedrag. Er zijn verder geen etnische verschillen gevonden in internaliserend probleemgedrag, met uitzondering van de Marokkaans-Nederlandse jongeren die minder internaliserend probleemgedrag vertoonden. Zeker gezien dit resultaat niet op zichzelf staat, maar ook in eerdere Nederlandstalige studies gevonden wordt, zou dit verder uitgezocht moeten worden. Migrantjongeren vertonen daarnaast een verhoogde mate van externaliserend probleemgedrag. Voor vervolgonderzoek is het interessant om te bestuderen waarom migrantjongeren een verhoogde mate in externaliserend probleemgedrag vertonen. Tot slot is

---

het patroon in internaliserend en externaliserend probleemgedrag onveranderd gebleven in de afgelopen acht jaar. Aangezien dit patroon stabiel is, is het tevens interessant om te bestuderen of er wellicht bepaalde risicogroepen zijn binnen migrantengroepen, die wel meer of minder kunnen profiteren van de verschillende maatschappelijke veranderingen. Het kan namelijk zijn dat er specifieke subgroepen zijn binnen de migrantengroepen die kwetsbaarder zijn voor het ontwikkelen van probleemgedrag. Hierbij valt er te denken aan migrantenjongeren die te maken hebben met risicofactoren zoals een onzekere culturele identiteit van ouders (ofwel met thuisland of gastland), moeizame integratie met peergroepen (door b.v. taalbarrière), opvoedingsstijl en de vorming van een eigen identiteit tijdens de adolescentie.

Bijlage

Literatuur

Alegria, M., Bijl, R. V., Lin, E., Walters, E. E., & Kessler, R. C. (2000). Income differences in persons seeking outpatient treatment for mental disorders: a comparison of the United States with Ontario and The Netherlands. *Archives of general psychiatry*, 57(4), 383-391.

Battin-Pearson, S., Newcomb, M. D., Abbott, R. D., Hill, K. G., Catalano, R. F., & Hawkins, J. D. (2000). Predictors of early high school dropout: A test of five theories. *Journal of educational psychology*, 92(3), 568-582.

Berkman, L. F. (1995). The role of social relations in health promotion. *Psychosomatic medicine*, 57(3), 245-254.

Bevaart, F., Mieloo, C. L., Jansen, W., Raat, H., Donker, M. C., Verhulst, F. C., & van Oort, F. V. (2012). Ethnic differences in problem perception and perceived need for care for young children with problem behaviour. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 53(10), 1063-1071.

Bradley, R. H., & Corwyn, R. F. (2002). Socioeconomic status and child development. *Annual review of psychology*, 53(1), 371-399.

Brody, G. H., Chen, Y. F., Murry, V. M., Ge, X., Simons, R. L., Gibbons, F. X.F & Cutrona, C. E. (2006). Perceived discrimination and the adjustment of African American youths: A five-year longitudinal analysis with contextual moderation effects. *Child development*, 77(5), 1170-1189.

Dijk van, T. K., Agyemang, C., de Wit, M., & Hosper, K. (2011). The relationship between perceived discrimination and depressive symptoms among young Turkish–Dutch and Moroccan–Dutch. *The European Journal of Public Health*, 21(4), 477-483.

Dion, K. L. (2002). The social psychology of perceived prejudice and discrimination. *Canadian Psychology*, 43(1), 1-10.

Dorsselaer, S van, de Looze, M. E., Vermeulen-Smit, E., de Roos, S., Verdurmen, J., ter Bogt, T. F. M., & Vollebergh, W. A. M. (2010). Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland. Trimbos-instituut.

Gibbons, F. X., Gerrard, M., Cleveland, M. J., Wills, T. A., & Brody, G. (2004). Perceived discrimination and substance use in African American parents and their children: A panel study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(4), 517-529.

Goodman, E., Slap, G. B., & Huang, B. (2003). The public health impact of socioeconomic status on adolescent depression and obesity. *American Journal of Public Health*, 93(11), 1844-1850.

Hamm, J. V., Bradford Brown, B., & Heck, D. J. (2005). Bridging the Ethnic Divide: Student and School Characteristics in African American, Asian-Descent, Latino, and White Adolescents' Cross-Ethnic Friend Nominations. *Journal of Research on Adolescence*, 15(1), 21-46.

Kouider, E. B., Koglin, U., & Petermann, F. (2014). Emotional and behavioral problems in migrant children and adolescents in Europe: a systematic review. *European child & adolescent psychiatry*, 23(6), 373-391.

Looze, M. de, Dorsselaer, S. van, Roos, S., de, Verdurmen, J., Stevens, G., Gommans, R., Bon-Martens, M. van, Bogt, T. ter & Vollebergh, W. (2014). HBSC 2013 Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Marmot, M. (2002). The influence of income on health: views of an epidemiologist. *Health affairs*, 21(2), 31-46.

Marmot, M. G. (2003). Understanding social inequalities in health. *Perspectives in biology and medicine*, 46(3), 9-23.

McLoyd, V. C. (1990). The impact of economic hardship on black families and children: Psychological distress, parenting, and socioemotional development. *Child development*, 61(2), 311-346.

Michael, Y. L., Berkman, L. F., Colditz, G. A., & Kawachi, I. (2001). Living arrangements, social integration, and change in functional health status. *American Journal of Epidemiology*, 153, 123-131.

-
- Newacheck, P. W., Hung, Y. Y., Jane Park, M., Brindis, C. D., & Irwin, C. E. (2003). Disparities in adolescent health and health care: does socioeconomic status matter? *Health services research*, 38(5), 1235-1252.
- Oort van, F. V. A., Greaves-Lord, K., Ormel, J., Verhulst, F. C., & Huizink, A. C. (2011). Risk indicators of anxiety throughout adolescence: the TRAILS study. *Depression and anxiety*, 28(6), 485-494.
- Pascoe, E. A., & Smart Richman, L. (2009). Perceived discrimination and health: a meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 135(4), 531-554.
- Reiss, F. (2013). Socioeconomic inequalities and mental health problems in children and adolescents: a systematic review. *Social science & medicine*, 90, 24-31.
- Schellingerhout, R. (2004). Cijferrapport allochtone ouderen (Werkdocument 105). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Shonkoff, J., Phillips, D (2000). *From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development*. Washington, DC: National Academy Press.
- Simons, R. L., Murry, V., McLoyd, V., Hsiu, L. K., Cutrona, C., & Conger, R. D. (2002). Discrimination, crime, ethnic identity, and parenting as correlates of depressive symptoms among African American children: A multilevel analysis. *Development and Psychopathology*, 14, 371-393.
- Simons, R. L., Simons, L. G., Burt, C. H., Drummund, H., Stewart, E., Brody, G. H., & Cutrona, C. (2006). Supportive parenting moderates the effect of discrimination upon anger, hostile view of relationships, and violence among African American boys. *Journal of Health and Social Behavior*, 47(4), 373-389.
- Stevens, G. W., Pels, T., Bengi-Arslan, L., Verhulst, F. C., Vollebergh, W. A., & Crijnen, A. A. (2003). Parent, teacher and self-reported problem behavior in the Netherlands. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 38(10), 576-585.

Stevens, G. W., Vollebergh, W. A., Pels, T. V., & Crijnen, A. A. (2005a). Predicting internalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 40(12), 1003-1011.

Stevens, G., Vollebergh, W., Pels, T. & Crijnen, A. (2005b). Predicting externalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 40, 471-579.

Szalacha, L. A., Erkut, S., Garcia Coll, C. T., Alarcon, O., Fields, J. P., & Ceder, I. (2003). Discrimination and Puerto Rican children and adolescents' mental health. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 9(2), 141-155.

Valk van der, I.E., de Goede, E, Spruijt, A.P., Maas, C.J.M. & Meeus, W.H.J. (2004). Gezinsstructuur en internaliserend en externaliserend probleemgedrag van adolescenten en jongvolwassenen: een longitudinaal groeicurveonderzoek. *Kind en Adolescent*, 25, 150-164.

Veen, V., Stevens, G., Doreleijers, T., Van Der Ende, J., & Vollebergh, W. (2010). Ethnic differences in mental health among incarcerated youths: do Moroccan immigrant boys show less psychopathology than native Dutch boys? *European child & adolescent psychiatry*, 19(5), 431-440.

Verhulp, E.E., Stevens, G.W.J.M., Van de Schoot, R. & Vollebergh, W.A.M. (2013). Understanding ethnic differences in mental health service use for adolescents' internalizing problems: the role of emotional problem identification. *European child & adolescent psychiatry*, 22 (7), 413-421.

Vollebergh, W. A. (2003). Gemiste kansen. *Kind en adolescent*, 24(4), 136-144.

Wang P.S., Berglund P.A., Kessler R.C. Recent Care of Common Mental Disorders in the United States (2000). Prevalence and Conformance with Evidence-Based Recommendations. *Journal of General Internal Medicine* 15, 284-92.

Williams, D. R., Yan, Y., Jackson, J. S., & Anderson, N. (1997). Racial Differences in physical and mental health: Socioeconomic status, stress, and discrimination. *Journal of Health Psychology* 2, 335-351.

Wong, C. A., Eccles, J. S., & Sameroff, J. S. (2003). The influence of ethnic discrimination and ethnic identification on African American adolescents' school and socio-emotional adjustment. *Journal of Personality*, 71(6), 1197-1232.

Internet

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2010/2010-076-pb.htm>

http://www.verwey-jonker.nl/doc/jeugd/Bouwstenen-voor-gemeentelijk-beleid_2646_web.pdf

http://www.scp.nl/Publicaties/Terugkerende_monitors_en_reeksen/Discriminatiemonitor_niet_westerse_migranten_op_de_arbeidsmarkt

[http://www.bureaugelijkebehandeling.nl/assets/files/Kerncijfers%20LBA%202010%20\(2\).pdf](http://www.bureaugelijkebehandeling.nl/assets/files/Kerncijfers%20LBA%202010%20(2).pdf)

<http://www.bureaugelijkebehandeling.nl/nieuws/kerncijferrapportage-lba>

http://www.pharos.nl/documents/doc/gezondheidsraad_psychische_gezondheid_migrantenjeugd_en_zorg.pdf

http://www.hbsc-nederland.nl/uploads/publicaties/openbaar/HBSC_Rapport_2013.pdf

http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2014/Jaarrapport_integratie_2013_voor_de_Leefomgeving, P. (2012). Jaarrapport integratie 2012.

Hoge (jeugd) werkloosheid onder etnische minderheden. Sociaal en Cultureel Planbureau (2006). Dagevos, J.

Verweij, A., Sanderse, C., Lucht, F. van der (2009). Scholing en opleiding. Heden, verleden en toekomst. www.nationaalkompas.nl gedownload op 06-10-2009.